

ПРАВО НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ДОВКОЛА АСПЕКТУ FORUM INTERNUM

THE RIGHT TO FREEDOM OF CONSCIENCE AND HUMAN RIGHTS. DISCUSSION POINT REGARDING THE ISSUE OF FORUM INTERNUM

Васильченко О.П.,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається один із аспектів права на свободу совісті та віросповідання – внутрішній аспект віри або *forum internum*, а також деякі проблематичні аспекти його реалізації та захисту. З цією метою автор звертається до практики Європейського суду з прав людини. Крім того, автор зосереджує увагу на недобросовісному аспекті реалізації права на віросповідання (секти).

Ключові слова: право на свободу совісті та віросповідання, *forum internum*, Європейський суд з прав людини.

В статье рассматривается один из аспектов права на свободу совести и вероисповедания – внутренний аспект веры или *forum internum*, а также некоторые проблематичные аспекты его реализации и защиты. С этой целью автор обращается к практике Европейского суда по правам человека. Кроме того, автор сосредоточивает внимание на недобросовестном аспекте реализации права на вероисповедание (секты).

Ключевые слова: право на свободу совести и вероисповедания, *forum internum*, Европейский суд по правам человека.

The article deals with one of the aspects of the right to freedom of conscience and religion – the internal aspect of the faith or *forum internum*, as well as some of the problematic aspects of its implementation and protection. For this purpose, the author refers to the practice of the European Court of Human Rights. In addition, the author focuses on the unfair aspect of the realization of the right to religious beliefs (sects).

Key words: right to freedom of conscience and religion, *forum internum*, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Право на свободу совісті та релігії є одним із основних прав, закріплених у всіх міжнародних документах, що містять перелік прав людини. З другої половини ХХ ст. активно формувалася міжнародна судова та квазісудова практика захисту цього права, що стимулювало його динаміку. Сучасне розуміння права на свободу совісті та релігії базується не тільки на змістовній історії його розвитку, але також має широку практику як на універсальному, так і на регіональному рівнях.

Не можна не відзначити тісний зв'язок релігійних прав людини з іншими невід'ємними правами (включаючи право на життя) людини і низкою прав, включених до переліку прав у процесі еволюції та просування демократичних та гуманітарних цінностей (право на свободу висловлювання, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересування тощо), порушення його може негативно вплинути на них.

З метою забезпечення найкращої реалізації та ефективного впровадження зазначеного права практика Комітету з прав людини та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) може бути корисною. Проте, якщо судити з вітчизняної практики, проблема права на свободу совісті та віросповідання цікава дослідникам насамперед з погляду національного законодавства. Все це має велике значення для подальшого вдосконалення українського законодавства та має значні практичні наслідки для забезпечення прав людини в Україні для свободи совісті та релігії, що визнає актуальність теми дослідження.

Стан опрацювання. У сучасній зарубіжній науці чимало досліджень відбувається на теренах міжнародного права. Так, увага приділяється вивченню питань захисту права людини на свободу совісті та віросповідання (Ю. Баскін, Ю. Безбородов, К. Борисов, Д. ван дер Вайвер, Т. Васильєва, М. Дженіс, К. Іванз, М. Іванз, Ю. Карлов, Д. Карлсон, Н. Лернер, Д. Літл, Б. Тахзіб, П. Тейлор, Д. Уїт та ін.). Цікаво зазначити, що наукові розробки у цьому напрямку в цілому почалися з питання про виокремлення права на релігійні права та їх захист як такі з ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, свій внесок зробили такі всевітньо відомі вчені, як Й. Блюнчлі, Ф. Ліст, Ж. Мартенс, Ф. Мартенс, А. Рів'є, А. Стоянов, М. Таубе, Г. Уїтон.

В Україні так само досліджувалися різні аспекти права на свободу совісті та віросповідання. Серед фахівців саме конституційного права необхідно згадати В. Беда (право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання), О. Бикова (конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні), В. Малишка (конституційне забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання), Г. Сергієнко (конституційно-правове регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання), Л. Ярмол (юридичне забезпечення свободи віросповідання). Певною особливістю наукових досліджень проблематики права на віросповідання та свободу совісті є її галузеве дослідження, водночас бракує комплексних конституційно-право-

вих досліджень окремих аспектів цього права, як-от питання внутрішньої свободи (*forum internum*).

Мета статті. Автор звертається до дискусійного аспекту права на свободу совісті та віросповідання – «внутрішнього» аспекту свободи релігії (*forum internum*), ступеня його юридичного регулювання та особливостей реалізації.

Виклад основного матеріалу. Абсолютний характер «внутрішнього» аспекту свободи релігії (*forum internum*) підкреслюється практично у всіх міжнародних документах, що закріплюють права і свободи людини і критерії допустимості їх обмеження. Відповідно до п. 3 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 2 ст. 9 Між-американської конвенції про права людини, положення про обмеження свободи релігії повинні стосуватися лише свободи віросповідання релігії і демонстрації релігійних переконань зовні (*forum externum*) і не застосовуються до внутрішньої свободи релігії, пов'язаної з розумовою діяльністю людини, її внутрішніми переконаннями, і не зачіпає інших членів суспільства (*forum internum*). Крім того, не допускаються відступу від свободи думки, совісті, релігії або переконань навіть у разі воєнних дій або у разі крайньої потреби (п. 2 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це право закріплюється і в інших міжнародних угодах, які визнають захист *forum internum* і включають право особи змінювати релігію чи віру, зокрема Європейська конвенція з прав людини (ст. 9). Загальний коментар № 22 (48) Комітету ООН з прав людини щодо ст. 18 зазначає, що «свобода» мати або приймати релігію чи переконання обов'язково передбачає право на вибір релігії чи переконань, у т. ч. право змінити сповідану релігію або переконання людини на інші або дотримуватися атеїстичних поглядів, а також право людини зберігати свою релігію чи віру. У будь-якому разі право «змінити», «мати або прийняти» релігію чи переконання лежить у площині абсолютного права на внутрішню свободу в законодавчих положеннях, які встановлюють обмеження у цій сфері [1].

Цікаво, що в ОБСЄ сформувався широкий консенсус у контурах права на свободу релігії чи віри, як це визначено у відповідних міжнародних документах із прав людини. Серед основоположних пунктів, які також потрібно мати на увазі, розглядаючи законодавство в цій сфері, так само виділяють внутрішню свободу.

Доктрина *forum internum*, з одного боку, надає людині можливість вибирати, дотримуватися, розвивати і навіть повністю змінювати свої особисті думки і переконання [2], а з іншого – зобов'язує державу утримуватися від втручання у фундаментальні ідеї і переконання, що народжуються в глибині душі людини, і спрямована на запобігання будь-якого ідеологічного впливу на людину, в т. ч. шляхом релігійного навіювання і використання інших форм маніпулювання. Водночас держава зобов'язана не допускати ситуації, коли приватні особи, включаючи релігійні об'єднання, використовують такі форми

навіювання, які мають примусовий, маніпулятивний або шахрайський характер [3].

Глумачення як міжнародних норм, так і норм національного права вказує також на абсолютну свободу думки і світоглядного вибору як складову частину свободи совісті та віросповідання. Свобода думки, совісті і релігії, що не тягне за собою її прояв, не може бути піддана втручанню з боку держави. Особа за бажанням може відійти від своєї релігійної віри [4]. Внутрішня свобода релігії заснована на максимі *lex non cogitad impossibilia* (закон не вимагає неможливого) – закон просто не може контролювати думки людини. Ідеї або переконання, що не виражені зовні, не призводять до певних дій, не можуть заподіяти суспільну шкоду. Складно уявити собі обставини, коли держава могла б досягти успіху в своїх спробах перешкодити мати або змінювати свої релігійні переконання. «Говорити про таку можливість варто лише в рамках науково-фантастичних сюжетів, на зразок чіпування населення для контролю за його думками» [5]. Однак настільки такі ситуації дійсно нереальні? Чи дійсно внутрішній вимір свободи релігії можна вважати абсолютним? Спробуємо навести приклади, що свідчать про протилежне.

У судовій практиці вже є випадок, що стосується незаконного позбавлення волі індивідуумів з тим, щоб спробувати «депрограмувати» переконання, отримані ними під час перебування в «секті» [6, с. 30]. У рішенні у справі «Рієра Блюм та інші проти Іспанії» (*Riera Blume and others v. Spain*) [7] ЄСПЛ встановив порушення Конвенції з боку Іспанської держави, хоча викрадення і «депрограмування» були проведені батьками й активістами антисектантської організації *Pro Juventud*. У 1983 р. до відділу громадської безпеки Генералітату (уряду) Каталонії за допомогою організації *Pro Juventud* («За молодь»), створеної з метою боротьби з сектами, надійшло прохання про допомогу від декількох громадян, які стверджували, що членів їх сімей заманив до себе *Centro Esotérico de Investigaciones* – Центр езотеричних досліджень (далі – ЦЕД). У скарзі ці особи посилалися на те, що керівникам ЦЕД вдалося домогтися повної зміни особистості їх послідовників, які розірвали зв'язки зі своїми родинами і друзями, а також тяжіли до заняття проституцією та участі в різних ініціативах, спрямованих на отримання грошей для організації. У ході попереднього розслідування поліція Каталонії провела обшук у будинках членів ЦЕД і заарештувала декількох їх послідовників, у т. ч. й заявників.

Під час судового засідання органи прокуратури вказали на ймовірну небезпеку непередбачуваних реакцій (аж до спроб накласти на себе руки) членів секти в разі звільнення. Однак суд ухвалив рішення звільнити заявників, надавши усні вказівки поліції, що затримані повинні бути передані їхнім родинам, яким рекомендовано помістити їх до психіатричного центру, щоб відновити психологічну рівновагу. На підставі усного розпорядження судді заявники (шість громадян Іспанії) «були перевезені співробітниками поліції Каталонії в поліцейських служ-

бових автомобілях до готелю, який знаходиться за тридцять кілометрів від Барселони». Там вони були передані їхнім родинам і доставлені в окремі приміщення під наглядом спеціально запрошених людей <...> їм не дозволили залишати свої кімнати протягом перших трьох днів. Вікна їх кімнат були щільно закриті дерев'яними дошками, і шибки були закриті. Заявники нібито піддавалися процесу «депрограмування», який здійснювався психологом і психіатром на прохання *Pro Juventud*.

У своєму рішенні ЄСПЛ дійшов висновку, що без активної співпраці з каталонською владою могло мати місце порушення ст. 5 Конвенції. І, хоча визнання порушення ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) скасувало необхідність розглядати це питання в рамках ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії), ЄСПЛ також ухвалив, що право на свободу віросповідання повинно захищатися, навіть якщо родичі ставляться вороже до релігійного вибору. Очевидно, таке насильницьке «депрограмування» сектантів, що ґрунтується на батьківській любові й турботі про дорослих дітей, розглядається як вторгнення в *forum internum* свободи релігії, однак питання про допустимість насильницької «реабілітації» в законодавстві однозначно не вирішене. Частково це можна пояснити і тим, що подібна практика є «сімейною справою». Так, ЄСПЛ у рішенні у справі «Релігійна громада Свідків Єгови в м. Москва проти Російської Федерації» зазначив: «Те, що було сприйнято російськими судами як «примус до руйнування родини», насправді було розчаруванням, що відчували члени родини, які не були Свідками Єгови, внаслідок розбіжностей із приводу способу життя, котрий обрали їхні родичі-Свідки відповідно до своїх релігійних принципів, і внаслідок їх зростаючої ізоляції через неучасть у житті Громади, до якої належать їх родичі-Свідки. Широко відомо, що релігійний спосіб життя вимагає від своїх послідовників дотримання релігійних норм, а також присвяту себе релігійній діяльності, яка може забирати значну частину часу віруючого, а іноді набуває таких крайніх форм, як чернецтво, характерне для багатьох християнських конфесій і меншою мірою властиве також буддизму й індуїзму. Проте, якщо самовизначення в питаннях релігії є результатом самостійного і вільного рішення віруючого – яким би не було невдоволення його або її родини з приводу такого рішення, – відчуженість, що його супроводжує, не можна вважати розпадом родини, який настав внаслідок впливу релігії. Дуже часто, навпаки, причиною конфлікту стає протидія з боку членів родини, які не поділяють релігійні погляди, і їх небажання допустити і поважати свободу їх віруючого родича на віросповідання й здійснення релігійної діяльності» [8].

Отже, аналізуючи цей висновок ЄСПЛ, який ілюструє дуже поширений випадок для великої кількості родин по всьому світу, можна стверджувати, що, з одного боку, держава зобов'язана утримуватися від втручання в *forum internum* шляхом релігійного або ідеологічного навіювання, «депрограмування» або використання інших форма маніпулювання,

а з іншого, держава також зобов'язана не допускати, щоб інші сторони, включаючи релігійні об'єднання, використовували такі методи навіювання, які мають примусовий, маніпулятивний або шахрайський характер (методи «контролю над свідомістю і тотальною владною дисципліною»).

Досі юристами, релігієзнавцями і психологами не вироблені критерії, що дозволяють направити на основі судового рішення на лікування з метою коригування певних релігійних переконань пацієнта. Ця проблема набуває ще більшої актуальності у зв'язку зі збільшенням випадків «релігійного вербування» в мережі Інтернет, а також зі зростанням т. зв. різноманітних центрів особистісного зростання, які найчастіше, під вивіскою психологічних тренінгів, виявляються певною організацією, в якій психологічна (а частіше псевдопсихологічна) доктрина, створена лідером організації, відіграє роль своєрідної релігії.

Україна, як і більшість країн Європи, дотримується позиції надати людині можливість обирати віру, виходячи з внутрішніх переконань та потреб, а також відокремлює церкву від держави. В Україні усі правовідносини, пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України. Так, згідно зі ст. 35 Конституції, «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежено законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Кожному громадянину України гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати та змінювати релігії або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [9].

Цікаво відзначити, що усвідомлення в Україні змісту права на свободу совісті та віросповідання в його міжнародно-правовому вимірі почало активно формуватися з набуттям нею незалежності та відбувалося разом із становленням вітчизняного законодавства у цій сфері. Автор вважає, що потреба в необхідності подальшого з'ясування сучасного змісту міжнародно-правових зобов'язань, що виникають для держави у сфері захисту цього права, а також аналіз практики ЄСПЛ в цьому напрямку зберігаються. Крім того, реформування законодавства України про захист права на свободу віросповідання не може бути повністю зняте з порядку денного, оскільки за роки незалежності Україна стала багатоконфесійною державою, що покладає на неї певні юридичні та навіть гуманітарні зобов'язання перед народом з метою збереження міжконфесійного миру в державі.

Відповідно, проаналізована проблема «депрограмування» сектантів є актуальною і для нашої держави. Сьогодні в соціології релігії усталеним став поділ релігійних організацій на церкву, деномінацію і секту. Між тим ця типологія є достатньо загальною, адже розглядає церкву як єдиний соціальний організм або основний тип релігійної спільноти. Церква – це органічне ціле релігійних співтовариств та громад, єдиних у віросповіданні, що прагнуть поширення свого релігійного вірування, відтвореного в культурі і проповіді [10, с. 189]. Соціологи не заперечують, що в чистому вигляді важко знайти утворення, яке б відповідало цій класифікації, а запропоновані їх поняття слід розглядати як умовні (ідеальні), що ґрунтуються на аналізі релігії християнства і виражають притаманні їй особливості релігійної організації. Ці підходи мають значення і для юриспруденції. Слід розрізняти громаду в цілому та її ядро, що складається з глибоко віруючих людей, яких об'єднують лише релігійні інтереси [11, с. 124].

Згідно з чинним українським законодавством, держава не може відмовитися від реєстрації будь-якої тоталітарної секти, якщо вона не визначає чітко свої антисоціальні цілі або методи її діяль-

ності у своєму статуті. Проте суспільство повинне мати певні важелі та можливості захищати своїх громадян від організацій, у т. ч. релігійних, метою яких є втручання в підсвідомість людини, в менталітет суспільства. Виникає необхідність перегляду та зміни законодавства у сфері релігії, з урахуванням досвіду розвинених демократичних держав, які з метою захисту фізичного та психологічного здоров'я нації прийняли низку законодавчих актів у релігійній сфері.

Висновки. Кожен віруючий може задовольняти свої релігійні потреби і сповідувати релігію самостійно. У сучасному світі окремі люди відходять від релігійної організації або не розглядають її як єдину форму реалізації релігійних потреб. Поширення набуває релігійність індивідуалізована, коли частина віруючих не пов'язана з релігійною громадою і не бере ніякої участі в її діяльності. Цьому сприяє інформатизація суспільства, зокрема поява нових соціальних, у т. ч. і релігійних, технологій. Однак варто пильнувати та не допускати на різних рівнях – законодавчому та суспільному – ситуацій зловживання окремими індивідами такими високими та тонкими матеріями, як віра та релігія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / за ред. В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини, МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». Харків, 2005.
2. Ван ден Дунген проти Нідерландів» / VAN DEN DUNGEN v. THE NETHERLANDS, № 22838/93, ECHR (Second Chamber), Decision of 22.02.1995.
3. Коккінакіс проти Греції / KOKKINAKIS v. GREECE, № 14307/88, ECtHR (Chamber), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 25.05.1993, A260A.
4. Дарбі проти Швеції / DARBY v. SWEDEN, № 11581/85, ECtHR (Chamber), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 23.10.1990, A187.
5. Шашкова А.В. Forum externum и forum internum права на свободу совести и свободу вероисповедания в российском законодательстве и международных актах. Религия и общество-10: сб. науч. ст. / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко. Могилев, 2016. С. 91.
6. Мердок Д. Защита права на свободу мысли, совести и религии в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Воронеж, 2014. С. 30.
7. Рієра Блум та інші проти Іспанії / RIERA BLUME AND OTHERS v. SPAIN, № 37680/97, ECtHR (Fourth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 14.10.1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-VII.
8. Религиозная община Свидетелей Иеговы в г. Москве против Российской Федерации / JEHOVAH'S WITNESSES OF MOSCOW AND OTHERS.
9. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Тиле К. Основные принципы науки о религии. М.: Канон, 1996. С. 144–197.
11. Угринович Д.М. Введение в теоретическое религиоведение. М.: Мысль, 1973. 239 с.